

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I ISTORIOGRAFIJA

Osam decenija, koliko nas deli od nastanka jugoslovenske države, ispunjeno je mnogim događajima, dinamičnim procesima dugog trajanja, složenim i ozbiljnim prilikama, dramatičnim situacijama, dubinskim potresima i poremećajima, promenama društvene strukture, proizvodnje i života, krizama, ratnim sukobima, kontinuitetom i diskontinuitetom, nestabilnim stanjima duha, ideologijama i mislima koje određuju epohe, revolucijama, pokušajima hvatanja civilizacijskog koraka sa svetom, ekonomskih uspona i padova, kulturnih razmena, različitog međuodnosa i veza tla, društva i države. To je istorija, prošlost, iskustvo, epoha koja uzmiče. Nasuprot njoj nalazi se znanje o prošlosti, o onome što se dogodilo, kako se dogodilo i zbog čega se dogodilo, svojevrsna „memorija o stvarima koje su rečene i učinjene“ i njeno „veštačko“ produženje. Znanje koje nikada nije konačno, koje je uvek „selektivna rekonstrukcija“, ali koje obogaćuje naše kolektivno i personalno iskustvo, objašnjava događaje i dešavanja u sadašnjosti, određuje ciljeve i ponašanje u budućnosti, identificuje procese koji pojedinačnom događaju daju smisao.

Istoriografija o jugoslovenskoj državi razvijala se u više faza. Određivali su ih društveni uslovi u kojima je istraživano i pisano o prošlosti, dostupnost istorijskih izvora, otvorenost saznanja, stručna sposobljenost i senzibilitet generacija istoričara, spremnost oficijelne politike da prihvati racionalna znanja o prošlosti, postojanje privrženika istine i zagovornika kritičke istoriografije. Zagledani u istoriografsku produkciju nastalu u prethodnim decenijama, primećujemo da u njoj doiminiraju empirizam, istraživanja malih i marginalnih tema, radovi koji donose novu faktografiju, ali odaju nizak nivo stručne kulture njihovih pisaca, interpretativni shematisam, siromaštvo ideja, zatvaranje u lokalne, republičke i nacionalne okvire, nedostatak ozbiljne naučne kritike, naglašeno opterećenje vananaučnim. Istoriografija nije mogla ni da nastane van ideologiskih okvira koji su ograničavali jedan sistem i jedno vreme i svojim sadržajima ispunjavali sve sfere društvenog života (politiku, ekonomiju, kulturu, pravo, nauku i drugo). Diskontinuitet i protivrečnost u razvoju uticali su na predugo zadržavanje i mukotrpno nadrastanje jednom osvojenih sazajnih nivoa. U masi parcijalnih znanja moguće je identifikovati i

više značajnih istraživačkih i sintetičkih radova koji nose jak autorski pečat. Ta individualna dela i čine istoriografsko nasleđe o jugoslovenskoj državi.

Generacija istoričara koja je preživela Prvi svetski rat i doživela jugoslovensko ujedinjenje nije bila u mogućnosti da razvija naučnu istoriografiju o događajima u kojima je učestvovala ili im bila savremenik. Općinjenost i sljubljenost sa događajima, nedovoljna vidljivost procesa, opterećenost politikom, izraženi društveni angažman u nastanku i osmišljavanju države, nedostatak istorijskih izvora presudno su sputavali istoričare. Njihovo stručno učešće prevashodno je iscrpljivano putem formiranja ustanova u kojima se, uz ostalo, istraživala i predavala i savremena istorija (katedre, društva, časopisi), pribiranjem sećanja i dokumentacije o Velikom ratu, sticanjem i saopštavanjem prvih parcijalnih znanja o procesima koji su uslovili jugoslovensko ujedinjenje, unutrašnji poredak, ustavno uređenje, spoljnu politiku, ekonomski, kulturni i društveni život u novoj državi. Na razmedu između angažovane publicističke i nauke radovi Vladimira Čorovića, Ferda Šišića, Slobodana Jovanovića, Jovana M. Jovanovića, Stanoja Stanojevića, Viktora Novaka, Antona Melika, Vase Čubrilovića, Vladimira Dvornikovića, Hermana Vendela, Sitona Votsona, Karla Sforce i drugih bili su prvi putokaz za svako dalje bavljenje istorijom Jugoslavije. Vrtlozi istorije učinili su da u narednim godinama i decenijama istoričari koji su pisali o istoriji Jugoslavije zanemare postojeće istoriografsko nasleđe i struku upute pravcima koje su određivali orientiri politike i ideologije.

U prvim godinama nakon Drugog svetskog rata ideološke i političke okolnosti nisu pogodovalе racionalnom saznavanju prošlosti o Jugoslaviji. Istorisko znanje je smatrano za nepotrebno, a često i nepodobno. Interesi revolucije, države, klase na vlasti, partije potirali su osnovne metodološke pretpostavke i pravila struke istoričareve. Nasuprot istorijskom metodu, u izučavanju istorije je uveden metod marksizma-lenjinizma, što je ostavilo trajan trag u istoriografiji koja se bavi savremenom istorijom. Partijski odnos prema tradiciji deformisao je istorijsko mišljenje i značio pojednostavljivanje, unifikovanje, menjanje, crno-belo prikazivanje, prilagođavanje predstava o prošlosti. U bavljenju prošlošću prednost je data kadru, a ne istoričarima prema kojima su iskazivani nepoverenje i suzdržanost. Nasuprot istoričaru, sa razvijenom stručnom samosvešću, partijski kadar zadužen za rad na „sektoru istorije“ odlikovali su pouzdanost, razumevanje „partijske linije“, skromno obrazovanje i stručno znanje, nepoznavanje opštih metodoloških i heurističkih pravila, nedostatak stručne kritike, bespogovornost i partijska disciplina. Stvoreno je osećanje da treba brinuti nad onim što se i kako se piše o prošlosti, da treba nadzirati istoričara. Iz činjenice da je istorijska svest bitna komponenta društvene svesti proizlazilo je da se oni koji žele da utiču na društvo ne mogu odreći uticaja na njegove predstave o prošlosti. Posledice su bile vidne: udaljavanje od stvarnosti, nepouzdana pouka prošlosti, ideološka isključivost, nemanje prostorne i vremenske konkretnosti, osećaj da svaka revolucija počinje svet od sebe, prekid kontinuiteta sa ranijim generacijama istoričara koje stvaraju u jednoj kulturi, nepostojanje istorijskog mišljenja.

Partijske projekcije prošlosti imale su značajno mesto u društvenom životu. Mladi komunistički pokret, ovenčan slavom pobednika u ratu, „politički opijen“

osvajanjem vlasti, ideološki općinjen činjenicom da je izrastao u jedan od najznačajnijih faktora u evropskom komunističkom pokretu, smatrao je da istoriju „pravi u hodu“ i da jedino on ima pravo da je tumači. Pisci iz emigracije sa podjednakom ostrašćenošću, isključivošću, nedostatkom kritičnosti, ideološkim i partijskim predubedenjima, bez oslona na istorijske izvore, počeli su da objavljaju svoje viđenje istorije jugoslovenske države i tek minulog rata u kome su podelili sudbinu poraženih. Istoriografija je raspolučena. Društveni interes za znanjem bio je potisnut ideološkim i političkim interesima pobedničkog i poraženih pokreta i ideologija. Hronološka sljubljenost sa događajima o kojima se sudilo dodatno je doprinosila da istraživanje istorije Kraljevine Jugoslavije i posebno rata 1941-1945. bude poistoveteno sa učestvovanjem u događajima, u ratnim zbivanjima, u istoriji koja nastaje. U istorijskoj svesti komunističkog pokreta postojao je samo on sam, izdvojen iz konteksta istorijskih događaja. Totalitet istorije nije ga zanimalo. Sebe je posmatrao i video u iskrivljenom ogledalu sopstvenih ideologizovanih i mitologizovanih predstava o samom sebi. Iсторијари из рasejanja bili су obuzeti antikomunizmom, brigom za etničko biće vlastite nacije, nacionalnim pitanjem, nacionalnim raskolima, utvrđivanjem krivice za poraz, međusobnim sukobima i podelama. Zaslepljenost internacionalizmom i iznuđena nacionalna romantika, svako na svoj način, okivao je um istoričara, izobličavao vizuru posmatranja, uvodio ideološke kriterijume, udaljavao od dosezanja istorijske istine, doprinosio zamagljivanju stvarnosti. O istoriji je i u zemlji i u emigraciji pisano bez istorijskih izvora, uz oslon na političke spise partijskih vođa i sećanja. Istorija svest je građena na mistifikacijama, stereotipima, predrasudama, političkim zaključcima, ideološkim predstavama. Kritičko promišljanje prošlosti prihvatanje je sa sumnjičavošću, racionalno mišljenje je potiskivano ideološkim strastima, stručnost i znanje dogmatizmom i shemama.

Sukob sa Informbiroom povećao je „društvenu korisnost“ istoriografije i inicirao promene u njoj. Sukob je ovenčao KPJ novom pobedom i otvorio mogućnost za „kritičko preispitivanje“ sopstvene prakse, ali i prouzrokovao cepanje njenog jedinstvenog jezgra. Optužbe iznete u Rezoluciji Informbiroa o „nepravilnoj liniji“ KPJ, odstupanju od marksizma-lenjinizma, napuštanju pozicija radničke klase, nepravilnoj politici prema selu, popustljivosti prema klasnom neprijatelju, revidiranju marksističko-lenjinističkog učenja o partiji neizostavno su zahtevale odgovor. U nastojanju da spreči sopstvenu likvidaciju i gušenje autentičnosti revolucije, KPJ se priklonila „argumentima“ istorije. Politički izveštaj o radu CK KPJ, koji je na V kongresu partije podneo Josip Broz, i kongresne rezolucije posredno su odredile konceptualni okvir u kome je istoriografija mogla biti razvijena, teme o kojima je istoričar sneo da piše, način na koji je jedino mogao pristupiti izučavanju prošlosti, jezik kojim je trebalo govoriti o istoriji. U kongresnim dokumentima štampanim u ogromnim tiražima, bile su date sve potrebne „ocene“, „stavovi“, „zaključci“, inspiracije i izvorišta istorijskih tema i motiva, „najpouzdaniji odgovori“, „konačne istine“. Iсторијар nije trebalo da luta, nije sme o da luta. Referat Josipa Broza tumačio je i objašnjavao prošlost. Ali kao što toobično biva, uz obavezujuće stavove iznete u referatu generalnog sekretara KPJ, sazrela je svest da prošlost ne treba samo „obja-

šnjavati“ već i „izučavati“ kako bi se razumela stvarnost. Rezolucija V kongresa KPJ o osnovnim narednim zadacima organizacije KPJ definisala je i obaveze istoričara da „sistemske“ rade na „marksističko-lenjinističkom“ izučavanju istorije „naše zemlje“, radničkog pokreta. Narodnooslobodilačke borbe, „naše Partije“, problema izgradnje socijalizma. Taj rad je smatran za jedan od najvažnijih preduvredova ideoškog obrazovanja partijskog kadra i vaspitanja narodnih masa „u duhu socijalizma“. Tako se dogodilo da je u trenutku najvećeg političkog usijanja i raskošla deklarativnim zahtevom za „izučavanjem“ istorije KPJ dala priliku struci. U pitanju je bilo nastojanje da formiranjem „naučne“ poželjne slike o sebi partija odbaci i obesnaži optužbe Informacionog biroa. Od istoričara je traženo: „razraditi našu stvarnost i tekovine naše revolucije i puteve izgradnje socijalizma kod nas“. Da bi u tome bio postignut uspeh, počelo je sabiranje istorijskih izvora, negovanje i razvijanje načela kritike izvora, pokretanje stručnih istorijskih časopisa, organizovanje asocijacija istoričara, formiranje ustanova koje će se baviti pribiranjem i čuvanjem istorijskih izvora i izučavanjem najnovije prošlosti. Brojne varijacije ideoškog diskursa i dalje su bile dominantne, rečnik istorijskog iskaza krajnje formalizovan, broj standardnih misaono-jezičkih operacija ograničen. Ipak, uprkos tome što je bavljenje istorijom Jugoslavije i dalje bilo samo dekor, što u njemu nije bilo kreativnosti, što preovladaju opšta mesta, fraze, apologetika, javljaju se prvi zbornici građe i prvi ozbiljniji istraživački radovi. Osvajanje empirije bilo je preduslov za dosezanje naučnosti.

U pedesetim godinama okretanje istorijskim izvorima doprinelo je jasnijem razgraničenju sovjetskog birokratskog iskustva i jugoslovenske revolucije. Istoriografija, i dalje opterećena citatima, deskripcijom, primitivnim sadržajima, počela je da nagomilava faktografiju. Postala je pouzdanija iako je nastavila da bude samo jedna od komponenata politike i ideologije vladajućeg subjekta. U bavljenju savremenom istorijom istoričar je počeо da se oslanja na istorijske izvore, ali je, uz izraženu selekciju grade koja je davana na uvid, postojala i selekcija onih koji su bili povlašćeni (pouzdani) da koriste istorijske izvore. Tematska usmerenost bila je i dalje primetna. Vidna je apsolutizacija partijskog faktora, kult ličnosti, prečutkivanje ili ruženje ostalih činilaca istorijskog procesa, stereotipi, predrasude, jednostrano senčenje događaja, pokreta, ideja, nosilaca unutrašnje politike i spoljnih činilaca, ograničenost u tumačenju nacionalnih fenomena, politička angažovanost.

Prelazak iz pedesetih u šezdesete godine XX veka (1958-1965) nova je prekretница u razvoju istoriografije o Jugoslaviji. Politički, ekonomski i kulturni procesi u jugoslovenskom društvu stvarali su iluziju da nova generacija školovanih i obrazovanih istoričara može da otpočne sa racionalnim izučavanjem tek minule savremnosti. Vlasti je odgovarao deskriptivni pristup istoriji, nagomilavanje istorijske grade koja potkrepljuje partijske poglede na prošlost, idealizovanje nacionalnih odnosa, crno-bele projekcije prošlosti, izučavanje normativnog i proklamovanog, ali ne i stvarnog u životu, tematska i konceptualna skučenost istoriografske literaturе, metodološka jednoobraznosc. Ali otvaranje arhiva, formiranje naučnih instituta, ustanovljavanje predmeta „Istorijske narodne revolucije“ i otvaranje postdiplom-

skih studija na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu presudno su uticali na to da istoriografija o Jugoslaviji dobije na ozbiljnosti. Rad na najnovijoj istoriji, pa i istoriji Jugoslavije, postao je struka. Postalo je jasno da se na „stari način“ više ne može održavati „kontrola“ nad istoričarem i konkretnim znanjem koje je on istraživanjima gomilao. U toj prelomnoj deceniji za razvoj istoriografije o Jugoslaviji istoričare posebno privlači pitanja ujedinjenja i stvaranja jugoslovenske države, čemu posvećuju desetine ozbiljnih istraživačkih radova. Piše se o odecima Oktobarske revolucije u jugoslovenskim zemljama (pobune i nemiri), razvoju radničkog pokreta u godinama Prvog svetskog rata, Jugoslovenskom odboru, delatnosti srpske Vlade, ujedinjenju Srbije i Crne Gore, Londonskom ugovoru, politici Austro-Ugarske monarhije. Pristup Prvom svetskom ratu prestaje da bude depersonalizovan. Stalna pažnja je posvećena vojnim operacijama, društvenim i političkim prilikama u Kraljeviji (SHS) Jugoslaviji, strukturi državne vlasti, Konstituenti, političkim partijama, parlamentarizmu, šestojanuuarskoj diktaturi, razvoju političkih partija, političkim borbama, skupštinskim izborima, građanskoj opoziciji. Istoričari objavljaju istorijske izvore, zapisnike sa međunarodnih mirovnih konferencija, dokumente partiske provenijencije, prepisku, sećanja, izabrane spise, govorе i članke istaknutih partijskih funkcionera (J. Broz, M. Pijade, B. Kidrič, E. Kardelj, A. Cesarec, O. Keršovani i drugi). Primetno je da se posebna pažnja poklanja izučavanju revolucionarnog radničkog pokreta po republikama, analizi partijске i radničke štampe, delatnosti omladinskog pokreta, SKOJ-a, sindikalnog pokreta, naprednog učeničkog pokreta. Broj napisanih radova u neskladu je sa značajem obradivanih tema. Pisalo se o teroru nad komunistima, demonstracijama, progonima, štrajkovima, ekonomskim i socijalnim prilikama u kojima živi proleterijat. Pažnja istoričara počela se okretati i privrednim temama, analizi privrednog sistema, proizvodnih odnosa, postajanju stranog kapitala, trgovinskoj politici, kartelizaciji industrije, industrijskom razvoju po republikama, pojedinim privrednim granama i institucijama, agrarnoj reformi, kolonizaciji, poljoprivrednim kreditima, zaduženosti sela. Samo deo te literature danas je naučno upotrebljiv. U njoj je nagašeno ubeđenje da radnička i građanska „komponenta“ istorije mogu i treba da se proučavaju odvojeno. Na toj zabludi formirale su se i posebne grupe „stručnjaka“ za građansku i radničku istoriju, što je pokazatelj nepostojanja svesti o celovitosti i međuslovljenosti istorijskih procesa.

Posebno su brojni radovi posvećeni slomu prve jugoslovenske države, okupaciji, ustancima naroda Jugoslavije, počecima partizanskog pokreta. Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, vojnim formacijama (NOV i PO), istoriji narodne vlasti (NOO). Tek retki među istoričarima prekoraćivali su hronološki međaš na kome se završava Drugi svetski rat i publikovali prve istraživačke radove o političkim, pravnim i ekonomskim prilikama u vreme privremene vlade DFJ i prvim danima funkcionisanja FNRJ. Iskaz istoričara, u najvećem broju slučajeva, teško se oslobođao klasnog i ideološkog u pristupu, leksike iz partijskih dokumenata, političkih šema i stavova izrečenih u govorima političkih funkcionera. Ipak, mora se reći da se tih godina začela svest da u protivnike jugoslovenske države i jugoslovenske revo-

lucije treba uvrstiti i sve pobornike iracionalnih predstava o prošlosti. Smena generacija u istoriografiji nagovestila je potrebu za slojevitijom slikom prošlosti. Oni koji su tih godina pisali svoje prve naučne rade mogli su se osloniti na naslede tradicionalne političke istoriografije koja je istrajava na rekonstrukciji političkih događaja, naglašenoj personalizaciji, faktografiji, tekstološkoj analizi dokumenta bez dubljeg sagledavanja suštine istorijskih procesa, nedostatku zaključaka. Drugi model nudila je dogmatska istoriografija oslonjena na iskustvo pisanja i tumačenja istorije u SSSR-u, dijalektički materijalizam, depersonalizovan pristup istoriji, selektivan odnos prema istorijskim izvorima, stavu da je klasna borba izvor svih istorijskih promena. Oba modela usmeravala su mlade istoričare na citiranje isključivo bavljenje političkom istorijom, veoma jednostavnu rekonstrukciju događaja. Osim odbijanja SKJ da prizna duboku političku i ekonomski krizu i konflikte koje je ona otvorila, naslućivali su se procesi razaranja monolitnih pogleda i pluralizam političkih i nacionalnih interesa, što je ostavilo traga i u istoriografiji. Značajniji istraživački prodori mogu se registrovati u radovima B. Krizmana, D. Jankovića, J. Marjanovića, P. Morače, F. Čulinovića, Lj. Leontića, V. Čubrilovića, D. Šepića, D. Vujovića i drugih.

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina ubrojnim institutima u kojima je istraživana savremena istorija (centralni i republički instituti za istoriju radničkog pokreta, Institut društvenih nauka, Institut za savremenu istoriju, Vojnoistorijski institut) počinje sa ozbiljnim naučnim projektima posvećenim istoriji Jugoslavije i njenih republika. Njihovo realizovanje ispunjeno je brojnim „sporazumima“, „kompromisima“, „sukobima“, „ekcesima“. Prilivom mladih istoričara te ustanove, koje su u prethodnoj deceniji više nalikovale partijskim servisima, zadobile su ozbiljnu naučnu fizionomiju. U institutskim programima primetno je tematsko račvanje. U prvom planu je i dalje istorija radničkog pokreta, diplomatska istorija i vojna istorija – rekonstrukcija događaja, ali je pažnja poklanjana i izučavanju političkih, ekonomskih društvenih prilika. Sve su češće bili objavljivani naučni prilozi utemeljeni na izvorima pohranjenim u domaćim i stranim arhivima. U početku ti radovi, zasnovani na obilju izvora, zadržavaju stari konceptualni okvir, ali ubrzo i tu postaju vidne promene. Pojavljuju se nove teme, napušta jednostranost, „opšta mesta“ bivaju zamjenjena istraživačkim rezultatima. Postaju uočljiva četiri istraživačka područja (Prvi svetski rat, jugoslovensko pitanje i stvaranje jugoslovenske države; vreme između Prvog i Drugog svetskog rata; Drugi svetski rat; posleratni razvoj socijalističke Jugoslavije) čije tematske i hronološke granice jugoslovenski istoričari veoma retko prekoračuju (formiranje specijalista za pojedina razdoblja). Proces „napuštanja“ izučavanja tematski uskih segmenta prošlosti na kojima se „ostajalo“ u sferi rekonstrukcije, gde se prestajalo i zaboravljalo misliti, gde se nije moglo razmišljati o dugim i složenim procesima koji određuju razvoj jugoslovenskog društva, bio je spor i mukotrpao. Podegdakako usporen bio je i proces prerastanja istorije kao „nauke“ pojedinih činjenica u nauku koja ne samo rekonstruiše već promišlja prošlost, u njoj otkriva smisao zbivanja.

Potreba za znanjima o celovitom istorijskom razvoju jugoslovenske države sporo je ustaljivana. Mala i usitnjena istraživanja brisala su iz vidokruga „istoričara“ sliku celine i onemogućavala uočavanje istorijskih procesa koji pojedinačnom događaju daju smisao. U odnosu na prethodnu deceniju, iskorišćena je mogućnost da istraživanjima budu znatno dopunjena postojeća znanja, ali to nije pratilo nastojanje da proučavane teme budu sagledane na nov način, teorijski i metodološki ubličene, u skladu sa zahtevima moderne istoriografije, napisane dopadljivo. Postojeća znanja nisu sabirana niti su postojali ozbiljni pokušaji da se kiritički progovori o prirodi napisanog, čime je izostajala mogućnost da istoriografija o Jugoslaviji zakorači u nove tematske, interpretativne i metodološke prostore.

Krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina posebno su dinamično razvijana znanja o Prvom svetskom ratu, jugoslovenskom pitanju, ratnim ciljevima Srbije, opredeljenjima ostalih jugoslovenskih naroda za Jugoslaviju, politici saveznika prema Srbiji, činocima stvaranja jugoslovenske države, političkim prilikama na jugoslovenskom prostoru, jugoslovenskoj ideji, jadranskom pitanju, poslednjim danima Austro-Ugarske monarhije. Vojne operacije u 1914. i 1915. godini, povlačenje preko Albanije, Solunski front, iseljeničko pitanje, migracije, dobrovoljačko pitanje, problem zarobljenika, ponašanje političkih stranaka u ratu, hrvatsko pitanje, deklaracijski pokret, okupacioni režimi – neke su od tema koje bogate istoriografska znanja o Jugoslaviji. U spisima istoričara pojavljuje se čitava paleta likova (N. Pašić, Sv. Pribićević, F. Supilo, A. Trumbić, J. Smolaka, Apis, srpske vojvode). Posebno interesovanje iskazano je za izučavanje privrednih tema (agrarne reforme i kolonizacije, agrarnog pitanja, industriju, saobraćaj, rудarstvo, privredni prostor, trgovinu, ekonomski strukture). Politički sistem i politički život jugoslovenske države sa izučavanjem spoljnopolitičke doktrine, unutrašnjopolitičkih diskursa, parlamentarnog sistema, idejnih borbi, izbornih sučeljavanja, diktatorskog režima, ponašanja vlasti i opozicije i drugo, dobija značajno mesto u istraživanjima jugoslovenskih istoričara. Istorici uočavaju značaj verskog pitanja u životu jugoslovenske države i nastaju prve studije o toj temi. Veća pažnja se poklanja odnosima sa velikim silama i okolnim balkanskim zemljama. Nastaju i prvi značajniji radovi posvećeni kulturnim i prosvjetnim prilikama. Osveženje predstavlja objavljivanje velikog broja memoarskih izvora (memoari M. Stojadinovića, Đ. Karadžorđevića, I. Meštrovića, D. Simovića, I. Ribara, R. Čolakovića, S. Vukmanovića Tempa). Posebne studije posvećene su istoriji političkih partija (HSS, JMO, SDS, SLJS, HPSS, DS), nacionalnom pitanju, manjinskom pitanju, preuređenju države. U literaturi posvećenoj istoriji KPJ i radničkog pokreta novinu su predstavljali istraživački radovi o omladini, odnosu KPJ i Kominterne, legalnom periodu u životu KPJ, frakcijskim, ideoškim i političkim borbama, odnosu KPJ prema nacionalnom i seljačkom pitanju, sukobu na književnoj levici, odnosu partije i inteligencije, pitanju socijalne revolucije. Nov pristup uočljiv je i u pojedinim radovima koji govore o godinama Drugog svetskog rata. Politička, ekomska, diplomatska, socijalna, pravna, moralna strana revolucionarne smene vlasti počinje da zanima istoričare. Istorografija je obogaćena i ozbiljnim prilozima koji govore o državnopravnom razvitku,

narodnoj vlasti, materijalnom i društvenom razvoju FNRJ, privrednim prilikama, sukobu sa Informacionim birom. Posebno se intenzivno počela razvijati istorija radničkog pokreta na republičkom i lokalnom nivou.

Novo vreme donosilo je vidne promene u iskazu istoričara. Lagano je iščezavala nekada dominantna frazeologija i apologetika. Uz rečnik, istoričari preispituju i misaoni instrumentarij struke. Nastaju prvi teorijski radovi o problemima istraživanja savremene istorije, primeni istorijskog metoda u istraživanjima savremenosti, upotrebi istorijskih izvora, istorijskoj distanci, novim metodološkim tehnikama (B. Grafenauer, B. Đurđev, B. Ćirković, M. Gros, A. Mitrović, B. Petranović, V. Dedić, R. Samardžić). Ipak, teško da se može reći da istoričari istraživački posvećeni istoriji jugoslovenske države, sem pojedinaca, imaju uvid u smerove kretanja evropske istoriografije, njena tematska proširenja, metodološke i istraživačke prodore i interesovanja za prostor, strukturu društva, društvene elite, prožetosti društva i politike, svakodnevni život, privredni i kulturni razvoj, multidisciplinarni pristup prošlosti, uz oslon na rezultate ekonomije, prava, sociologije, nauke o politici. To i nije čudo ako se zna da je tih godina opsednutost politikom nesvrstanosti uđila Jugoslaviju od Evrope. Društvene nauke su bile posvećene utvrđivanju „korena nesvrstanosti“, identifikovanju političkih ideja koje ga osmišljavaju, veličanju voda koje olicavaju izvorne principe pokreta. Društvena kritika, verski fenomeni, razumevanje države kao asocijacije slobodnih proizvođača, modeli rešavanja nacionalnog pitanja, samoupravljanje i drugo neke su od tema koje su tih godina privlačile pažnju uvek svemoćne politike. Za njene poslenike istoriografija je bila sasvim nezanimljiva, pa delom i nepotrebna. Pogledi su se ka prošlosti okretali retko, samo prilikom proslava jubilarnih datuma. Izgledalo je da se budućnost može graditi bez razumevanja prošlosti. Težnja da se planski ispituju pojedine teme, objavljaju istorijski izvori, sabira istoriografsko znanje, nude na istraživanjima zasnovani odgovori nikada nije bilo dugog daha i uvek je bila opterećena shematsizmom i šablonom. Istraživanje sfere politike, bez uočavanja njene višestrane zavisnosti od društva, privrede i kulture, nosilo je brojne manjkavosti. Takvo stanje u istoriografiji nesumnjivo je bilo znak da ona nije u stanju da dublje rešava saznajne probleme i razotkriva složene procese dugog trajanja.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama uočljivo je iformiranje nacionalnih istoriografija. Bila je to direktna posledica prestrukturisanja državne moći iz centra u republike. U senci procesa dezideologizacije jugoslovenskog društva osvojen je prostor za izučavanje nacionalnih istorija, u prethodnom periodu potiskivanih gotovo „do samozaborava“. Osvajaju takvih istoriografskih sloboda veliki podsticaj su dale republičke birokratije. Rezultat procesa izrastanja nacionalnih i republičkih istoriografija u osamdesetim godinama biće shvatanje da istoriju Jugoslavije tvori mehanički zbir republičkih i nacionalnih istorija. U pitanju je bio koncept koji negira postojanje opštejugoslovenskih procesa, a samim tim i smisla postojanja zajedničke države. Kada je u pitanju istoriografija, ubrzo je postalo uočljivo da novi istoriografski koncepti (nacionalni koncepti) udaljuju istoričara, ali i celo društvo od novih saznanja o celini jugoslovenske države. O celini, procesima, „jugoslovenskoj

vertikalni" razmišljali su, po pravilu, samo najdarovitiji i najvredniji među istoričari-ma istorije Jugoslavije. U početku stidljivo, kasnije podržani od republičkih partij-skih struktura, agresivno, istoričari vode „rat“ o tome da li je postojala jugoslovenska revolucija ili je nju činio samo zbir (8) nacionalnih i republičkih revolucija, kakve su razmere kolaboracije, šta su generatori genocida, kakva je suština prve jugoslovenske države, u čemu je smisao i kakvo je obeležje jugoslovenskog ujedinjenja i drugo. Nesumnjivo da su tih godina nacionalne istoriografije postale jedan od činilaca političkog sučeljavanja. Nacionalne simetrije proistekale su iz „nacionalnih ključeva“ koji su određivali sve sfere političkog života. Kada je u pitanju istoriografija, to je značilo nasilno izjednačavanje istorijskih pojava bez sagledavanja njihovih osobenosti, uzroka, motiva, posledica, generatora, obima, suštine i smisla. Nekada dominantan klasni pristup u interpretaciji prošlosti sve je više dobijao svoja nacionalna obeležja i boje. To prirodu nasilja nad istorijom i zloupotrebe istorije za političke svrhe, nije bitno menjalo. Nacionalno-romantične mitologije, sa motivima „junaštva“, „mučeništva“, „pravde“, „istine“ poput talasa su zapljušnule istoriografiju i nagovestile vreme velikih preloma i društvene krize.

Zaoštrevanje jugoslovenske političke krize generisalo je pravu „glad“ za „znanjima“ o prošlosti. Različite, često sasvim oprečne, slike jedne iste prošlosti počele su da pritiskaju svest savremenika. Bio je to odraz postojeće opšte i tradicionalne političke kulture koja je lakše prihvatala brojne i često nepouzdane interpretacije prošlosti nego uvek skromna, nedovoljna, ali racionalna istoriografska znanja. Opterećenost prošlošću koja se površno poznaće, o kojoj se predugo čutalo i s kojom se nije živelo „otvoreno“ porađala je strasti i emocije koje su proistekale iz najdubljih slojeva svesti. Poput bumeranga to iracionalno prihvaćeno „iskustvo prošlosti“ nametalo je politici obrasce i pravila ponašanja. Suština epohe u kojoj se živelo tako je ostajala teško prepoznatljiva. Uz brojna memoarska sećanja počinje da se profilise i prava memoarska istoriografija koja znatno osvetljava prelomne trenutke revolucije i godine unutrašnjopolitičkog razvoja. U pitanju je značajna, ali, nažalost, još nedovoljno istražena i neodgovarajuće vrednovana literatura, koju su pisali učesnici u dogadajima, koja počinje da se pojavljuje u danima neposredno nakon Brozove smrti i u kontinuitetu bogati naša istoriografska znanja do danas (M. Đilas, G. Nikolić, P. Jakšić, U. Danilović, J. Vidmar, V. Mićunović, S. Numić, M. Tripalo, S. Dapčević-Kučar, V. Dapčević, L. Perović, D. Đorđević, B. Jović, I. Stambolić i drugi). Kontrolni mehanizmi u istoriografiji dobijaju drugačije oblike.

Nasuprot vannaučnom i iracionalnom, u struci su mogli biti registrovani i značajni istoriografski prodori. Nastajali su u permanentnom sučeljavanju i borbi istoričara pojedinaca sa izazovima iracionalnog (političkog, ideološkog) u okruželju, ali i u biću samog istoričara. Ovladavanje empirijom, razumevanje procesa, sagledavanje celine dogadaja neminovno je rušilo šablove, razaralo „misaoni sklop“ formiran kod generacije istoričara stasale u prvim posleratnim godinama nakon Drugog svetskog rata, oslobođalo od straha i samocenzure, omogućavalo prevazilaženje brojnih „ideoloških plićaka“, napuštanje „crno-belih“ predstava, jednosmernih tumačenja, providnih idealizacija, istoriografsku literaturu udaljava-

lo od leksike preuzete iz partijske propagande, podsticalo racionalno sagledavanje i razumevanje stvarnosti – uvek bogate, višeslojne, protivrečne, teško sagledive. Sustina literature koja je tih godina nastajala, kako je već primećeno, nije u „njenoj ideološkoj boji“, već u spremnosti jedne generacije istoričara „da uoči neke nove fenomene, pridi im na drugi način, kritički, savesnom faktografskom analizom“. Naučna literatura se tek začela. Dominirala je prosečnost koja je gušila svaku istraživačku i interpretativnu invenciju. Ipak, postignuti istoriografski rezultati i istoriografsko delo pojedinih istoričara počeli su da remete idealizovanu sliku prošlosti decenijama podređenu političkim, ideološkim i propagandnim predstavama partije na vlasti. Savremena istorija Jugoslavije stekla je legitimnost pre svega zahvaljujući zanesenjacima struke, poklonicima svoga poziva, strastvenim istraživačima, „ljudima sa integritetom“ profesionalno opredeljenim da tek minulu prošlost istražuju podjednako kao što bi izučavali bilo koji segment istorije. Među njima sva-kako treba spomenuti imena B. Petranovića, A. Mitrovića, D. Živojinovića, B. Gligorijevića, M. Zečevića, J. Pleterskog, St. K. Pavlovića, Č. Popova, D. Bilandžića, Đ. Stankovića i drugih.

U poslednjim decenijama veka znanje o istoriji Jugoslavije neslućeno je uvećano. Sam protok vremena relativizovao je nekadašnje animozite i ideološke isključivosti. Istoriju Jugoslavije počeli su da izučavaju profesionalci istoričari, ali su brojni bili i istraživači drugih profila. Nije bio redak slučaj da su ti potonji (pisci, publicisti, novinari, ali i bivši političari, generali, disidenti) pre istoričara otvarali „osetljiva“ pitanja, iskazivali sumnjičavost, tragali za tajnama, zaverama, „mrljam“, tražili rehabilitacije ili osude savremenika. Tim temama istoričari će početi da se bave tek deceniju kasnije. Uz istoriografsku literaturu, uvećala se i kvaziliteratura, sumnjiva feljtonistika, prosta i jednostrana publicistika.

Nasuprot pristupu koji je težio senzaciji i bio negacija nauke, ozbiljni istraživači su istrajavali na zahtevima struke da svi istorijski izvori budu kritički preispitani, sagledani, izanalizirani pre nego što budu ponuđeni zaključci i vrednosni sudovi. Nagomilano znanje je omogućilo nastajanje značajnih sinteza o Prvom svetskom ratu, Drugom svetskom ratu, višedecenijskom životu jugoslovenske države. Uporedo s tim je i kritičko mišljenje istoričara oslobođeno ideologije i usmereno ka traženju novih tematskih okvira, teorijskih gledišta, empiričkih modela, „novih“ shvatanja istorije. Istoričar je iznova počeo da postavlja pitanja izvorima, propituje učesnike i svedoke u dogadjajima, „sumnja“ u izrečeno i napisano, odgoneta odnose i strukture u istorijskim pojавama i procesima. Dosezanjem stručne samosvesti istoričar je prestajao da bude partijan i nacionalan i postajao naučnik – „zastupnik interesa znanja“. Nacionalnim i klasnim ciljevima politike otrgli su se samo istoričari istraživači sa velikom opštom i stručnom kulturom i profilisanim znanjima iz poznavanja prošlosti (istorije), istorije same struke (istoriografije) i puteva, načina i važnosti dosezanja znanja o prošlosti (metodologija, teorija istorije). U pitanju je bila, ipak, samo manjina od velike grupe istoričara koji su se bavili savremenom istorijom i istorijom Jugoslavije.

Proces emancipacije istoričara naučnika od vannaučnog otežavalо je i vreme u kome je sazrevao istoričar i bogatila se istoriografija. Ono nije bilo naklonjeno poslenicima struke niti racionalnoj interpretaciji prošlosti. Situaciju je dodatno otežavala činjenica da opšta i politička kultura političkih, ekonomskih, vojnih, naučnih elita nije u potpunosti omogućavala racionalnu percepciju postojećih racionalnih istorijskih znanja o jugoslovenskoj državi. Neugodna istina je uvek lakše odbacivana nego prihvatanja. Dosegnuto znanje je retko kada poistovećivano sa patriotizmom. Nacionalne strasti zaslepljivale su savremenike, politika je arbitrirala u svemu, prošlost je upotrebljavana i zloupotrebljavana. Već je uočeno da jugoslovensko društvo u godinama raspada jugoslovenske države nije posedovalo opštu kulturu koja bi omogućila da se „istorija može misliti, a ne strasno doživljavati“. U opštem metežu nadjačao je glas propagandista ubedjenih da je po svojoj prirodi istorijska nauka neminovno angažovana u političkoj borbi i ideološkim obračunima. Angažovanost struke znanjem našla se na margini događaja. Ipak, nije izostao i kritički glas i upozorenje pojedinaca svesnih da su istorijska nauka i politika dve različite discipline i da je dužnost struke istoričareve da se „uključuje“ u politiku bogateći je znanjem, a ne angažujući se u političkim borbama.

U društvenoj klimi osamdesetih i devedesetih godina, uzavreloj, prepunoj emotivnih naboja, nezadovoljstava, suprotstavljenih ideologija i nacionalnih konцепцијa ipak je bilo prostora, da istoričari, koji se bave istorijom Jugoslavije, prikazuju „kritičke refleksije“ o postojećoj literaturi, pozitivističkom pristupu u istraživanjima, apsolutizaciji političkog naspram shvatanju istorije kao totaliteta društvenih odnosa u kome sfera politike predstavlja samo jedan od segmenata. Put istorije o kojoj je pisala, i istoriografija se razvijala prepuna protivrečnosti. Strah od „revizije“ dotadašnjih partijskih pogleda (stavova) na prošlost mešao se sa pokušajima da istoričar rehabilituje političke pokrete i ulogu pojedinaca u događajima, bude zastupnik nekih drugih ideoloških pogleda, igra ulogu sudije koji izriče konačnu presudu i saopštava konačne istine. Oba pristupa su izneveravala naučnost. Dogmatizam okoštalih partijskih i republičkih struktura teško se mirio sa činjenicom da u procesu objektivnog istraživanja i saznavanja prošlosti mnoge ideje, sudovi, parole, odluke, procene partije na vlasti nisu dobijale potvrdu niti legitimitet. Potreba za utvrđivanjem činjenica istovremeno je značila korekciju političkih ocena, razumevanje onovremenog odnosa snaga, nepristrasnu i slojevitu naučnu analizu.

Tragajući za uzrocima krize koja je razdirala jugoslovensku državu i društvo slobodnije nego u prethodnim decenijama, pristupljeno je ponovnom ispitivanju nastanka jugoslovenske države, njenog parlamentarnog iskustva 1921-1928, funkcionisanja u godinama diktature 1929-1935, snaženja nacionalnih ideologija i napuštanja ideologije jugoslovenstva 1935-1938, nacionalnog preuređenja države 1939-1941, sloma u Aprilskom ratu, ustanka, fenomena osvajanja vlasti oružanom revolucionjom, međunarodnog faktora, okupatorske vlasti, „politike kompromisa“, migracija i demografskih promena, genocida, ideologije suprotstavljenih pokreta, „crvenog terora“, nacionalne i socijalne strukture učesnika rata, smisla žrtava, us-

postavljenih granica, suštine federacije ravnoteže, razvoja socijalističke Jugoslavije, uloge ličnosti u procesima i drugo. Identifikovane su brojne istoriografske beline, srušeni tabui, osporeni mitovi, odbačeni stereotipi, otvorene kontroverze (pitanje progresivnosti čina jugoslovenskog ujedinjenja; spor oko kontinuiteta jugoslovenske države; analiza suštine diktature; dilema da li je trebalo braniti Jugoslaviju 1941. godine, pitanje medaša u istoriji Jugoslavije, pitanje simetrija u tumačenju istorije Jugoslavije, genocida, stvaranja nacionalno čistih država, odnosu klase i nacije i drugo). Pojavila se ozbiljna stručna kritika mnogim svojim elementima suprostavljena politici i njenom dogmatskom, nacionalnom, pozitivističkom metodu izučavanja političke istorije. Postavljeno je ozbiljno pitanje odnosa partijske i opšte istorije. Napisani su radovi koji razmatraju opšta metodološka i heuristička pitanja, raspravljaju o smislu i ulozi istoriografije, biću istorijske nauke, potrebi reinterpretacije činjenica. Odstupilo se od isključive obrade vojne i političke istorije i progovorenog o protivrečnostima koje proističu iz složenosti ekonomskih i kulturnih prilika. Legitimitet je zadobila ekomska istorija, istorija društvenog života, kulturna istorija. Napisane su istoriografske studije koje uporedo analiziraju rivalske pokrete, pažnju poklanjaju društvenopravnoj strukturi vlasti i tehnikama njenog funkcionisanja, protivrečnostima politike komunističkog pokreta, fenomenima neravnomernosti učešća pojedinih jugoslovenskih naroda u ratu i revoluciji, prirodi kvislinških rezima, suštini okupatorske uprave, vojnog faktoru, federalizaciji Jugoslavije, crkvenom problemu, manjinskom pitanju. Pristupilo se problemskom suprotstavljanju gledišta oko čvornih pitanja u životu jugoslovenske države. Kreativni sporovi neistomišljenika, često podsticani nenaučnim razlozima, ipak su pogodovali razvoju znanja. U tim godinama je istoričar koji se bavi savremenom istorijom iskoracio iz uskog kruga stručnjaka za istoriju ka sredstvima masovne komunikacije. Napuštanje anonimnosti uticalo je, na jednoj strani, na podizanje kvaliteta istoriografske literature, ali i podstaklo strasti i želju za saznavanjem „skrivene istorije“. Pozitivni bilans napora da se dosegne do znanja o jugoslovenskoj državi i društvu nije bio mali. Nasuprot njemu bili su pokušaji da se u interesu nacije i klase istorijska istina zatamni. Ratni sukob prekinuo je veze među istoričarima na prostoru bivše jugoslovenske države. Ipak, iz činjenice da je istorijska stvarnost celina neminovno su morala proizaći nova istraživanja koja se bave istorijom jugoslovenskog prostora, društva, države, politike, kulture. Protok vremena će, svakako uticati da istraživanja istoričara postanu racionalnija.

U poslednjoj deceniji veka pred našim očima je isčezla jedna epoha sa svojim simbolima, ubeđenjima, zabludama, nadama, iluzijama. U novom vremenu u struci će opstati samo oni među istoričarima savremene istorije koji imaju čvrsto uporište u primeni istorijskog metoda, naučnoj kritici, znanju. Pritisak novih saznanja, nagomilana literatura nastala iz potrebe za sticanjem znanja, „sumnja bez kraja“ svojstvena istoričarima, otvara nova istraživačka pitanja, zahteva preispitivanje svega do sada napisanog, nameće nove istraživačke teme, odbacivanje svih mitologija, radikalno kidanje sa dugom i permanentnom politizacijom istorije. Unapređivanje istorijskog saznanja neminovno se mora temeljiti i na kritičkom preispitivanju isto-

riografskog nasleđa što ga je stvorila prva generacija istoričara koja se profesionalno posvetila izučavanju istorije Jugoslavije. Potreba za neprestanim preispitivanjem napisanog preduslov je nastajanju novih radova koji odišu sadržajnim, metodološkim i konceptualnim novinama. Jedno je sasvim sigurno. Pred generacijom istoričara koja danas nastoji da se bavi istraživanjem istorije Jugoslavije nalazi se znatno istoriografsko nasleđe. U pitanju su sigurni temelji i instruktivni putokazi kojima se može krenuti dalje, videti slojevitije, razumeti dublje, sagledati celovito i kritički prošlost jugoslovenske države. Nagomilano istoriografsko nasleđe neminovalno traži preispitivanje, ali istovremeno pruža podršku istoričaru. Otvorenost arhiva nagoveštava nove istraživače rezultata, posebno u izučavanju druge polovine XX veka.

Pojava, u godinama krize, nove generacije istoričara koja se istorijom bavi u skladu sa svojim znanjem, iskustvom i senzibilitetom, takođe predstavlja nadu da će jugoslovensko društvo jednoga dana prestati da bude uskraćeno za racionalnu sliku prošlosti u XX veku. Iсториографija duguje društvu odgovore na brojna traumatična pitanja veka koji se završava i istoričar će do njih morati da dode temeljnom analizom istorijskih izvora. Prosta deskripcija, „linearni prikaz istorije“, idealizovanje postojećeg stanja, mehaničko prikazivanje istorijskih izvora i drugo teško da će moći da zadovolji brojnu čitalačku publiku. Postojeća faktografija zahteva bavljenje istorijom kao višim oblikom apstrakcije koji uočava protivrečnosti razvoja, kontinuitete i diskontinuitete, kompromise, atmosferu, ideje, protagonistе događaja, društvene grupe, institucije.

Dubina krize u kojoj se živi zahteva postavljanje pitanja „od pravog naučnog i društvenog značaja“, temeljna istoriografska istraživanja, kritičnost koja „pogada“ u osnove istorijskih procesa, sigurnu i nadahnutu interpretaciju. Zagledanost u prošlost ima smisla samo ako se u njoj traže racionalni odgovori na pitanja koja postavljaju sadašnjost i budućnost. Postojanje više kvalitetnih, konceptualno i tematski profilisanih, raznovrsnih, naučno podsticajnih i redovnih istorijskih časopisa („Istoriјa XX veka“, „Tokovi istorije“, „JIČ“, „Godišnjak za društvenu istoriju“) razlog je više za nadu da neće izostati razmena znanja, ideja, informacija, kritičkih osvrta neophodnih za dalje proširivanje saznanja. Oko njih se već sada okupljaju istoričari iz SR Jugoslavije, ali i kolege iz neposrednog okruženja i pisci koji stvaraju u najuticajnijim istoriografijama sveta. To je pokazatelj da istoričar sa ovih prostora nije jedini tumač prošlosti i da svoje istraživačke rezultate neminovno mora da proverava u stalnom dijalogu sa kolegama iz struke. Prostor za dijalog neistomišljenika u struci time se neminovno širi. To je istovremeno preduslov da se jedna istoriografija, do sada „naglašeno istraživačka“ više zainteresuje za sagledavanje celine procesa u prošlosti. Prevođenje napisanog i objavljivanje na stranim jezicima jedini je način da saznajni rezultati do kojih se došlo istraživanjem i promišljanjem prošlosti dobiju odgovarajuće mesto u međunarodnoj razmeni znanja.

Priklučak sa evropskom istoriografijom moguć je jedino putem prihvatanja novih istoriografskih težnji koje umnogome tematski, metodološki i interpretativno obogaćuju postojeća znanja. To znači pozamisliti se nad odnosom istorije i dru-

štvene nauke, poči u susret socijalnoj istoriji, istorijskoj antropologiji, istoriografiji svakodnevice, intelektualnoj i kulturnoj istoriji, oralnoj istoriji, mikroistoriji, istoriji ideja, istoriji u jeziku brojeva, pokušati izoštriti poglede na istoriju pomoću politike, nauke, kulture, ekonomije, društvenih grupa, elite, polova, institucija, reklama, medija, svakodnevnog života i mnogo čega drugog. Put sazrevanja stručne i naučne svesti neminovno će udaljiti istoriografiju o Jugoslaviji od tvrdnji i učiniti je riznim com znanja.